

वाचकदिन, २५ डिसेंबर २०२१

सामाजिक पर्यावरण आणि
शास्त्रीय संगीताची सद्यःस्थिती

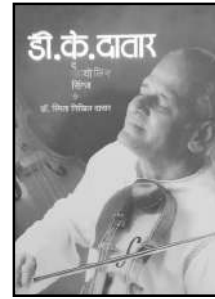
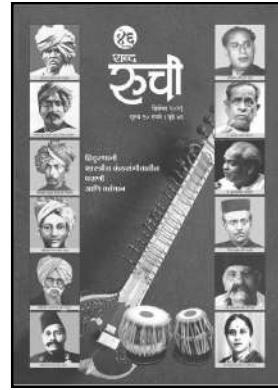
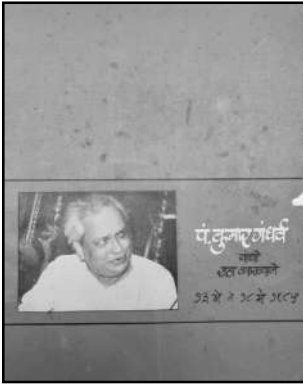
पं. सत्यशील देशपांडे

॥ग्रंथाली॥❖॥

दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्र

भेटपुस्तिका

ग्रंथाली प्रकाशित संगीत विशेषांक आणि काही पुस्तके

मनोगत

संगीत हे सांस्कृतिक जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. 'ग्रंथाली'च्या स्थापनेपासून संगीतविषयक विचारही केला गेला. वासंती मुझुमदार यांनी ग्रंथालीचा पहिला संगीत विशेषांक संपादित केला. १९८५ साली कुमारगंधर्वांची भारतीय शास्त्रीय संगीतचर्चा करणारी प्रात्यक्षिके सलग सहा दिवस आयोजित केली. गेली ४६ वर्षे साजरा होणारा वाचकदिन संगीतातील नव्या बदलांची नोंद घेत होता. आशा भोसले यांची पहिली जाहीर मुलाखत आणि पं. जितेंद्र अभिषेकी यासारख्या दिग्गजांच्या मैफिली झाल्या. भीमराव पांचाळे आरंभीच्या काळात गझल सादर करते झाले. तसेच, संगीतात आधुनिक बाज आला तेव्हा मराठी संगीताने घेतलेले वळण दाखवणारे गायक-संगीतकार मिलिंद जोशी यांचे सादरीकरण असे अनेकविध कार्यक्रम होत राहिले. २०१९ च्या वाचकदिनी स्नेहल भाटकर, सुधीर फडके, ग.दि. माडगूळकर आणि पु.ल. देशपांडे यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त 'शब्द-सुरांची मैफल' सादर केली. गेल्या वर्षी कौशल इनामदार यांच्या संयोजनात 'महाराष्ट्रासाठी' ही महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेला साठ वर्षे झाल्यानिमित्त महाराष्ट्रगीतांवर कार्यक्रम झाला. पं. भीमसेन जोशी यांच्या जन्मशताब्दीच्या औचित्याने 'भीमण्णा' हा भीमसेन जोशी यांना स्वरांजली वाहणारा कार्यक्रम 'प्लॅनेट मराठी'च्या सहकार्याने त्यांच्या ओटीटी प्लॅटफॉर्मवरून सादर केला. ग्रंथालीने संगीतविषयक आठ-दहा पुस्तके प्रकाशित केली.

कुमारांधर्वाची प्रात्यक्षिक मैफल कागदावरही पुस्तिकेच्या रूपात सजली आणि या महिन्याचा - डिसेंबर २०२१ चा 'शब्द रुची' मासिकाचा अंक 'भारतीय शास्त्रीय कंठसंगीतातील घराणी' हा विषय घेऊन सिद्ध झाला. पं. सत्यशील देशपांडे यांच्या संपादनात प्रसिद्ध झालेला हा अंक संग्राह्य असल्याच्या प्रतिक्रिया येत आहेत.

याच अनुषंगाने या वर्षीच्या वाचकदिनी पं. सत्यशील देशपांडे यांची 'बंदिशींतील सौंदर्यस्थळे' उलगडणारी रसपूर्ण मैफल आयोजित केली आहे. मुंबईमध्ये दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्राने संगीतविषयक अनेक उपक्रम योजले आहेत. त्यांच्या सहयोगाने होणाऱ्या या वाचकदिनानिमित्त ही पुस्तिका पं. सत्यशील देशपांडे यांच्या 'सामाजिक पर्यावरण आणि शास्त्रीय संगीताची सद्यःस्थिती' या भाषणाने अर्थपूर्ण झाली आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानने आयोजित समारंभात केलेले हे भाषण आहे. आपल्या समाजातील संगीतविचारावर ते भाष्य करते.

दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्राची रोचक वाटचालही यात वाचायला मिळेल.

- सुदेश हिंगलासपूरकर/अरुण जोशी
संपादक

सामाजिक पर्यावरण आणि शास्त्रीय संगीताची सद्यःस्थिती

पं. सत्यशील देशपांडे

सर्वसाधारण गायक असतो तो एका गुरूकडे शिकतो, एका घराण्यातलं गाणं शिकतो, ते वाढवतो, बरं-वाईट करतो, गातो. तसं मी कुमारर्जीकडे शिकलोच, त्याखेरीज माझ्या हिशशात जी अधिकची सांगीतिक दुनिया आली ती अशी, की फोर्ड फाऊंडेशननं मला, म्हणजे माझ्या संस्थेला, preservation and documentation of the rare and dying traditions of north Indian classical vocal music यासाठी अनुदान दिलं. याला निमित्त झालं माझ्या दिल्लीतील एक कार्यक्रमाचं. या कार्यक्रामामध्ये झिजोटी हा एकच राग वेगवेगळ्या घराण्यांतील लोक कसे गातील याचं प्रात्यक्षिक मी दिलं होतं. तेव्हा त्यांची एक प्रोग्रॅम ऑफिसर Joanna Williams आली होती. माझं गाणं ऐकून हे डॉक्युमेंटेशनचं documentation चे काम मी निष्पक्षपणानं करेन असं तिला वाटलं होतं. त्यांच्या 'preservation and documentation' या 'programme'च्या अंतर्गत मला हे अनुदान मिळालं. भारतातला असा कुठलाही गायक सापडणार नाही की ज्याचं मी डॉक्युमेंटेशन या प्रोजेक्टमध्ये

केलं नाही. ते मी फार तब्येतीनं केलं. प्रत्येक गायकाला ठरावीक प्रश्न दिले नव्हते कारण प्रत्येक गायकाची बलस्थानं वेगळी असतात. गायकाला मनसोक्त बोलू-गाऊ दिलं. ठरावीक तासांची मर्यादा ठेवली नव्हती. गायकांचं रेकॉर्डिंग असायचं तेव्हा आम्ही श्रोते म्हणून त्याचा गोतावळा बोलावायचो, जेणे करून तो मनमोकळा राहिल. गंमत अशी की मी आमच्या साहाय्यकाला सांगायचो, की 'आता रेकॉर्डिंग संपलं, मशीन बंद कर.', तेव्हा प्रत्यक्षात तो ते चालूच ठेवायचा आणि नंतर त्यांच्या मित्रमंडळात ते गायक जे खुलायचे, ते खरं डॉक्युमेंटेशन असे. त्यात अनवट बंदिशी निघायच्या, अनोखे किस्से निघायचे. हे सर्व अर्थातच रेकॉर्डही व्हायचं. हा प्रकल्प दहा वर्षं चालू होता.

या प्रकल्पामुळे खूप वेगवेगळ्या गायनसंस्कृतींशी माझा परिचय झाला आणि त्यामुळे मला पहिली नजर आली ती अशी, की त्या-त्या प्रांतातल्या, त्या-त्या प्रदेशातल्या लोकांना त्या-त्या गाण्यातलं तेव्हा काय व का आवडत होतं हे समजून घेणं अनिवार्य आहे. हा आपण आपल्या संवेदनांची व्याप्ती वाढवण्याचा भाग आहे. मुंबईच्या शिवाजीपार्कला राहून प्रत्येक घराण्याबद्दल आपलं मत देणं, 'मला हे आवडतं, ते आवडत नाही' असा अपरिपक्व दृष्टिकोन ठेवणं (आपल्याकडून अजून किती संगीत unexplored राहिले आहे याचा विचार न करता) ही अत्यंत आत्मकेंद्रित आणि कोत्या मनोवृत्तीची लक्षणं आहेत. निखळ रसास्वादासाठी घातक असा हा पायंडा गायकांचे तथाकथित अनुगामी, रसिक पाडतात. निखळ रसास्वादासाठी गायकांपेक्षा त्यांचे जे दुराग्रही रसिक असतात तेच फार घातक आणि धोकादायक ठरतात. भीमसेन जोशी आणि कुमारजी एकमेकांचं गाणं प्रेमानं ऐकायचे, परंतु ह्यांचे शिष्य त्यांची आणि त्यांचे शिष्य ह्यांची गाणी नाही ऐकणार - असं संगीताचं सामाजिक पर्यावरण आहे. आळेकर म्हणाले आहेत, की विष्णुदास भावेना पहिलं नाटक लिहिल्यावरच जसा साक्षात्कार झाला की हा धंदा आहे, तसं आपल्या गायकांना या कलेची साधना सुरू करताच लक्षात आलं की या संगीताचा पिंड हा स्वान्तसुखाय, आत्मानंदाकरता आहे. केवळ लोकानुनय अथवा मनोरंजन हा आपल्या संगीताचा पिंड नाही.

इथे आपल्या ख्यालसंगीताचा दीड-दोनशे वर्षांचा इतिहास थोडक्यात सांगणं आवश्यक आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीचे जे काही सांस्कृतिक ऑफिसर

आणि संबंधित लोक होते, ते आपल्या शास्त्रीय संगीताला 'Drone oriented backward music of natives' असं म्हणत. 'Drone oriented' याचा अर्थ आपल्याकडे रविशंकर यांनी चार तास सतार वाजवली किंवा भीमसेन जोशी यांनी तीन तासांची मैफल गायली तरी त्यांच्या गण्यातला 'सा' बदलत नाही. पाश्चिमात्य संगीतात सा बदलत राहतो. पाश्चिमात्य संगीतात हार्मनी आहे, कॉर्ड्स आहेत. कॉर्ड्सची साधी व्याख्या अशी की more than one note played at a time. आपली pure melody आहे कारण आपल्या संगीतात आपण one note at a time वाजवतो किंवा गातो. आपण सा बदलत नसल्यामुळे आणि William Jones ला आपलं संगीत न कळल्यामुळे त्याला ते बॅकवर्ड वाटलं. ते बॅकवर्ड नसून अत्यंत प्रागतिक आणि अभिजात संगीत आहे, आर्ट म्युझिक आहे, हे दुनियेला कळायला १९६७ साल उजाडावं लागलं. त्याचं श्रेय जातं पंडित रविशंकर यांना. तो मोसम असा होता की महेश योगींनी प्रचारित केलेला इंडियनिझम अमेरिकेत प्रसिध्द होता, चार बीटल्सपैकी (जी चौकडी फार प्रसिद्ध झाली होती) एक जॉर्ज हॅरिसन हा बीटल रवीजींकडे शिकायला लागला होता.

याच सुमारास यहूदी मेन्युहिन (Yehudi Meneuhin) यांनी West meets East म्हणून एक musical conference - संगीतसभा आयोजित केली होती. यामुळे मेन्युहिन यांना आपलं संगीत उत्स्फूर्त आहे हे कळलं, २२ श्रुतींचं आपल्या संगीतातलं स्थान कळलं आणि परिभाषा कळली. ह्या संगीतात श्रुती लागतात, त्या जाणीवपूर्वक लागतात आणि त्या रागानुरूप (specific) असतात हे कळलं. पाश्चिमात्य संगीतात जे बारा स्वर आहेत सप्तकातले तेवढेच वाजतात. मेंडोलिनवर, गिटारवर, पियानोवर तेच ट्यून केलेले असतात. आपल्या संगीतात प्रत्येक स्वराचं नात षड्जाशी असतं, आपण ratio मध्ये गात नाही. Jazz संगीतातही श्रुती लागतात. त्यांना 'blue notes' म्हणतात. पण त्या श्रुती म्हणजे एक सनक आहे - fluke आहे. गायकाच्या किंवा वादकांच्या आंतरिक आवेगानं स्वर चढा लागेल किंवा उतरा लागेल, कातर किंवा हळवा लागेल, पण त्याला काही गणित नाही. कारण त्यांच्याकडे तंबोराच नाही आधारस्वरासाठी! श्रुतींचा वापर ही आपल्या संगीताचा आवाका फार प्रचंड वाढवणारी बाब आहे.

दुसरं म्हणजे जगाच्या पाठीवर कुठल्याही संगीतात आपल्यासारखी

म्हणजे उत्तर भारतीय शास्त्रीय संगीतासारखी तालक्रिया नाही. Here I have to tell you one of the unique features of north Indian classical music - कंठसंगीत असो, वाद्यसंगीत असो, आपल्या शास्त्रीय संगीतात लोकसंगीतातल्या सहा आणि आठ मात्रांचे ठेक्यांचे अनुक्रमे बारा आणि सोळा मात्रांचे ताल होतात. त्याच्यामुळे काय होतं की first half of a rhythmic cycle and second half of a rhythmic cycle असे आवर्तनाचे दोन भाग होतात, त्यामुळे केवळ ह्या संगीतात गायक किंवा वादक मुखडा घेऊन समेवर येतो, आणि आवर्तनातली जी शेष जागा आहे ती त्याला आपल्या पद्धतीनं भरावी लागते, जी भरण्याची क्रिया पूर्वनिश्चित नसते. ही जागा गाऊन भरताना! त्याच्यावर झालेले सांगीतिक संस्कार, त्याची तत्काळ स्फूर्तता, spontaneity, त्या वेळी त्याची प्रतिभाशक्ती किती कार्यरत आहे, गळ्याच्या cough मधली परिस्थिती काय आहे, तो vocal cords ला किती चिकटलेला आहे अथवा नाही वगैरे बाबींच्या एकत्र परिणामानं, ही सगळी अवधानं ठेवून तो जे गातो, वाजवतो, ती नवनिर्मितीच असते, कारण हे संगीत पूर्वनिश्चित नसतं.

तुम्हाला यूट्यूबवर बघायला मिळेल - झुबीन मेहता वेस्टर्न क्लासिकल म्युझिकच्या पाच प्रख्यात संगीतकारांच्या (composers) पद्धतीनं Happy Birthday To You ही धून पेश करतो. ते ऐकताना असं वाटतं की एकच प्रोडक्ट आहे, पण ते वेगवेळ्या वेष्टनांत कसं दिसेल त्याप्रमाणे त्याचं ऑर्किस्ट्रेशन बदलतं, त्याची लय बदलते, पण हे सर्व पूर्वनिश्चित संगीतच असतं. तसंच कुठल्याही रेडिओ स्टेशनमध्ये, दूरदर्शन अर्काइव्हमधून जुन्या डीव्हीडी मिळतात, त्यातील एका मध्ये तिरुवायूर (त्यागराजाचं जन्मस्थळ) महोत्सवात ज्या त्यागराजाच्या पाच कृतींना श्रेष्ठ मानलं जातं त्या पंचरत्नकृती, दहा हजार लोक सामूहिक गात आहेत याचा साक्षात पुरावा मिळतो. अतिशय जटिल आणि लघुमात्रांना स्पर्श करत, ताल कापत जाणारी लयकारी ते सगळे लोक समूहानं गात असतात. आणि दहा पंडित त्यांना कंडक्टर करत असतात. आपल्याकडे 'अप्रतिम गातात, पण जरा तेच ते गातात' असा आरोप ज्या भीमसेन जोशी यांच्यावर झाला त्यांनासुद्धा कधी आपल्या सीडीबरोबर जो तोडी राग त्यांनी दोन हजार वेळा गायला असेल तोही तसाच्या तसा गाता येणार नाही. पु.शि. रेगे यांची एक फार सुंदर कविता आहे.

आसमंत आहे नवा

इथे-तिथेची फक्त वानवा

तर हे 'इथे-तिथे'सारखं आपल्या प्रत्येक आवर्तनातल्या उरलेल्या जागेत नव्या पद्धतीनं होत राहातं आणि नवनिर्मितीचा प्रत्यय येत राहतो. म्हणून त्याच अब्दुल करीम खांसाहेबांचा, त्याच अल्लादिया खांसाहेबांचा, किंवा कुठल्याही चांगल्या गायकाचा तोच राग, तेच रसिक पुन्हा पुन्हा ऐकायला जातच राहतात, ते आपल्या संगीतातल्या "what happens here and now" या quality - गुणाकरता. आज गायक या रागात काय अनपेक्षित करेल हे ऐकण्यासाठी. याबद्दल सहसा गायकही अनभिज्ञच असतो.

या संगीताचं एक अभूतपूर्व वैशिष्ट्य असं आहे, की जसा बुद्धिबळाचा खेळ वय वर्ष सातची दोन मुलं आपल्या पातळीवर खेळू शकतात आणि दोन वर्ल्ड चॅम्पियनही आपल्या पातळीवर खेळू शकतात, तसा कोणालाही, कुठल्याही पातळीवर हा आवर्तन बांधण्याचा खेळ खेळता येतो. ज्याच्या आत गाणं आहे, धून आहे, ती फुलवण्यासाठी आवश्यक ते व्याकरण आपलं संगीतशास्त्री देतं, पण एका विशिष्ट पद्धतीनंच ते फुलवा असा आग्रह ते करत नाही, अथवा दंडक घालून देत नाही. तो निर्बुद्ध गुरू घालतात. गाण्यातली धून तुम्ही तुमच्या पद्धतीनं फुलवा, तुमच्या आजच्या मूडप्रमाणे फुलवा, तुम्ही लयीच्या अंगानं जा, तुम्ही स्वराच्या अंगानं जा. ह्याच्यामुळ काय होतं की एक निर्मनुष्य बेटामधल्या खडकावर गायक बसला तरी अंगभूत ताल मनात धरून तो गाऊ शकतो आणि नवनिर्मिती चालू राहते.

अशी वैयक्तिक प्रकारची बांधणी करता येणं हे आपल्या संगीताचं इतकं मोठं भागधेय आहे आणि हे साध्य होण्यासाठी जुन्या गायक-वादकांनी घोर तपस्या केली. स्वतःला आपल्या पद्धतीची अनोखी मांडणी किंवा त्या आवर्तनाची बांधणी करता यावी हेच त्यांचं उद्दिष्ट होतं. ते ज्यांना जमलं ते त्या आनंदात, त्या मस्तीत निरंतर जगले. त्यांना याचा धंदा कसा करता येईल असं वाटलं नाही. भास्करबुवांना वाटलं नाही, अल्लादिया खाँना वाटलं नाही. ज्या ज्या गायकांनी स्वतःचं गाणं घडवलं त्यांनाही या गाण्याचा धंदा करावा असं वाटलं नाही. कारण या संगीतात स्वतःचं गाणं घडवायला वाव आहे, म्हणूनच ते गाण्यात पडले. मीही कुमारजीकडे शिकायला गेलो ते त्यांची आवर्तनं भरण्याचं गूढ (mystery) मला कळत कसं नाही म्हणूनच गेलो. तेव्हा घरी

भीमसेन जोशी उतरायचे, मन्सूर उतरायचे, मोगूबाईकडे तर वडिलांची तालीमच होती. तेव्हा किशोरीताई गानसरस्वती झालेल्या नव्हत्या, वातावरण हलकं-हलकं असं असे. कुणाचाही कोणावर ताण नव्हता. मात्र जे कळत नाही, उलगडता येत नाही तेच शिकायचं ना?

गुरूला अनन्यभावानं शरण जावं वगैरे वाक्यं अत्यंत असुरक्षित वाटत असलेल्या गुरूलोकांनीच प्रसृत केलेली आहेत. प्रसंगी गुरूशी भांडणही करावं लागतं. मी कुमारजींकडे शिकायला गेलो तेव्हा मला पु.लं.चं पत्र आलं. त्यात त्यांनी लिहिलं होतं, जरा मला चुकल्याचुकल्यासारख वाटतं, कारण मला उपदेश करावा लागतोय तुला. कारण उपदेशपांडे हा त्यांचा विनोद त्या वेळेला खूप लोकप्रिय झाला होता. सुनीताबाईना ते विनोदानं उपदेशपांडे म्हणायचे. तर त्यांचा उपदेश म्हणजे गीतेतला श्लोकच होता : परिप्रश्नेन सेवया. गुरूची सेवा ही प्रश्न विचारून करावी. मला वाटे कुमारजी काय फार अगदी गणिती लयकारी करताहेत? तर नाही. त्यांच्या सुरेलपणाचा जवाब नाही, पण किराणा घराण्यासारखी ते स्वरांची predictable मांडणी करत आहेत का? तर नाही. त्यांची श्रुतीस्थानं वेगळी आहेत आणि ते आवर्तन बांधून जी एक मयसभा निर्माण करतात ते आपल्याला कसं जमत नाही? ते जमायलाच हवं! असं माझं त्यांच्याशी सांगितिक भांडण होतं.

आपल्या शास्त्रीय संगीतातला रागविचार बंदिशींद्वारेच पेश केला जातो. मी केलेली बंदिशींची व्याख्या सांगतो. रागाच्या एका विशिष्ट सौंदर्याचे profile म्हणा, किंवा काही म्हणा, त्याचे सुप्त संकेत ज्या रचनेत निहित तर असतात, परंतु ज्यांची संपूर्ण पूर्ती त्या रचनेत झालेली नसते, त्याला रचनेला प्रामुख्याने भारतीय संगीताच्या परिभाषेत 'बंदिश' म्हणता येईल.

जशी ती ग्रेस यांची ओळ आहे ना - 'संदिग्ध घरांच्या रेषा' - तसं. ती बंदिश उपजअंगानं फुलवली की त्यातली संदिग्धता नष्ट होते आणि तिच्या संपूर्ण रूपाचा साक्षात्कार होतो. म्हणजे बंदिश फुलवताना गायकाला ज्या अडचणी येतात त्या त्याच्या मनातल्याच असतात. म्हणूनच म्हटलंय 'घुंघट के पट खोल तुझे पिया मिलेंगे.'

संगीताच्या या स्वभावाचा आनंद आमच्या प्रतिभावान गायकांनी पुरेपूर घेतला. भीमसेनजींनी जसा ख्याल भरला ते त्यांचं contribution आहे. इतका सुंदर मेलोड्रामा! मेलोड्रामा हा फॉर्म म्हणून वाईट नाही. काही हिंदी

सिनेमांत तो वार्डट तऱ्हेनं वापरत असतील, पण एक अत्यंत सुंदर मेलोड्रामा दोन प्रकारचे आवाज काढून फय्याज खॉ यांच्यानंतर भीमसेन जोशी यांनीच आपल्या गायनातून पेश केला. अशी सर्व गुणी कलाकारांनी आपल्या पद्धतीनं ख्यालाची बंदिश फुलवली.

मग विष्णू दिगंबर पलुस्कर आणि भातखंडे यांचं युग आलं तेव्हा ब्रिटिशकालीन वातावरण होतं. गवई लोकांची अशी एक मनोवृत्ती होती की आपल्याला जे रागरूप माहित आहे ते सांगायचं नाही किंवा प्रत्यक्षात शिष्याला वेगळंच सांगायचं. म्हणजे सगळ्यांना confused (गोंधळात) ठेवायचं. शिष्याला शहाणा करून मोकळा करायचा नाही. कारण शिकवणी टिकली पाहिजे ना! ही एक नीती गायकांनी कित्येक राजकारण्यांपेक्षा चांगली अवलंबली होती यात वाद नाही. कोणालाच काही कळलं नाही अशा परिस्थितीत हा सगळा गोंधळ दूर करण्याकरता भातखंडे-पलुस्करांनी आपलं आयुष्य पणाला लावलं. त्यांना हे सिद्ध करायचं होतं की ही आमची पुरातन विद्या आहे. गटेच्या 'फाऊस्ट' मध्ये he earns knowledge at the cost of his youth अशी tragedy (शोकात्मिका) दर्शवली आहे. ज्ञानाचा उपयोग काय करणार म्हातारपणी? तसं स्वतःच्या सांगीतिक कारकिर्दीचा त्याग करून एक मिशन म्हणून संगीताचा प्रचार हे विष्णू दिगंबरांनी आपलं मिशन केलं आणि डॉक्युमेंटेशनचं काम भातखंडे यांनी केलं. विष्णू दिगंबर हे काही कमी डॉक्युमेंटलिस्ट नव्हते. त्यांची माझ्याकडे स्वरलेखनाची पुस्तकं आहेत. टप्पागायन या त्यांच्या पुस्तकाच्या बाहेरचा टप्पा ना मालिनी राजूरकर गायल्या ना कुमारजी गायले. कुमारजींनीच आम्हाला पलुस्करांचं नोटेशन कसं वाचायचं, उलगडायचं, फुलवायचं याची नजर दिली.

आता असं आहे ना, की गायक मंडळी प्रातःकाळी जुईच्या लाजऱ्या, कावऱ्याबावऱ्या कळीवर पडलेल्या दवबिंदूस पाहून बंदिश बांधतात, किंवा तळ्यातल्या चंद्रकिरणास बघून वगैरे. अरे, पण ते बंदिशीचं नोटेशन तुम्हाला decodify करावं असं वाटत नाही? Isn't it a sufficient challenge or inspiration? कुमारजींच्या शिक्षणामध्ये देवधरांनी त्यांच्याकडून भातखंडे यांनी लिहिलेल्या बंदिशी decode कशा करायच्या याचीच तालीम दिली. प्रचारकार्याकरता पलुस्करांना उमेदवार पाहिजे होते तर त्यांना शिक्षकांची फौज निर्माण करावी लागली. उत्तरेत शास्त्रीय संगीताचा प्रचार केवळ विष्णू दिगंबरांमुळे

झाला. त्यांच्यामुळेच जनसामान्यांत संगीत पोचलं. तत्पूर्वी उत्तरेत फक्त कव्वाली व्हायची. पलुस्करांच्या शिक्षणपद्धतीत तानसेन नाही पण कानसेन तयार झाले. संगीताचा प्रचार करायला जे महाराष्ट्रातून 'वेडात दौडले वीर मराठे सात' ते टप्पा न शिकतच प्रचाराला निघून गेले. त्यामुळे ती गायकी अत्यंत बाळबोध, predictable झाली.

बरं आमच्या संगीतात, गाणं फुलवण्याकरता अष्टांगाचा वापर एका विशिष्ट क्रमानं शिकवला जातो. तर ते आलापक्रमांक एक ते आलापक्रमांक पाच झाल्यावर मग अंतःत्याचे आलापक्रमांक एक ते आलापक्रमांक पाच; बोलतानाक्रमांक एक ते चार; तानक्रमांक एक ते तीन वगैरे. हे सगळं पाठ करून, व या पाठांतरालाच गाणं समजून, जे लोक संगीतविशारद होऊन शिक्षक झाले ते आपल्या विद्यार्थ्यांकडूनही पाठच करून घ्यायला लागले.. दुर्दैवानं कुठल्याही सिलॅबसमध्ये अस लिहिलेलं नाही, की मुलांनो, आता तुम्हाला तुमच्या पद्धतीनं ही बंदिश म्हणजे गाणं फुलवायचं आहे. याच्या जोडीला आता अशी परिस्थिती आहे की टीव्हीवरच्या सारेगमपसारख्या स्पर्धांमुळे नकळत (unintended) असेल, पण मुलांच्या मनावर किंवा ऐकणाऱ्यांच्या मनावर अशा विचारांचा पगडा बसलाय की गाणं म्हणजे पाठ करून किंवा कोणासारखं तरी हुबेहूब गायचं असतं. मग ते हुबेहूब गायलं की परीक्षक म्हणतात 'इसमें तुम्हारी अपनी बात नहीं आई', आणि अपनी बात आई तर ते म्हणतात 'लता जैसा नहीं हुआ'. आपल्या संगीताला आज जागतिक मान्यता मिळालीय. आज अमेरिकेमध्ये २७-२८ विद्यापीठांतून Department of Ethnomusicology मध्ये मी आपल्याला सांगितलेली गुणवैशिष्ट्यं ओळखून भारतीय संगीताला प्रतिष्ठा मिळालेली आहे. आपल्याकडे त्याच्या अगदी उलट होतंय. आता जी संगीतशिक्षकांची परिस्थिती आहे ती फार वाईट आहे, पण तेच मुळी पाठ करून शिकलेत तर ते काय शिकवणार? हा संगीतशिक्षणाचा भाग कसा सुधारायचा तर त्याचा माझ्याकडे एक फॉर्म्युला आहे. तो शासनाला सहज राबवता येईल.

आपल्या संगीतात वैयक्तिक संवेदनांच्या अभिव्यक्तीला जो वाव आहे तो मधे आहे का? तर नाही. पाश्चिमात्य सिंफनी ती सिंफनी कनिष्ठ आहे किंवा दाक्षिणात्य संगीत कनिष्ठ आहे अस माझं म्हणणं नाही. वेगवेगळ्या देशांच्या संगीतात श्रेष्ठ-कनिष्ठ असं काही असत नाही. दोन वेगळ्याच गोष्टी

आहेत. माझे एक मित्र आहेत. त्यांना माझ गाणं फार आवडतं. गुजराती आहेत ते. बडे शेट. म्हणायचे, डिकरा तू तो बहु सरस गाय छे. पण तारा पछी नंबर वन कोण छे?’ मी त्यांना एक दिवस सांगितलं की एकाच पॉइंटपासून निघून एकाच पॉइंटकडे जर दहा घोडे धावत सुटले तर आपण नंबर वन सांगू शकतो. संगीत कला म्हंटल्यावर गायकास सौंदर्यशोधासाठी दहाही दिशा पुरून उरतात. कोणी कुठल्या तर कोणी कुठल्या दिशेला सौंदर्याच्या शोधात जाईल. तर नंबर वन कसं सांगायचं? चिठ्या टाकूनच सांगता येईल आपल्याला नंबर वन. कुणाचा सौंदर्यशोध स्वराच्या अंगानं तर कुणाचा लयीच्या अंगानं. कुठल्याही संगीताच्या बाजामध्ये (genre) तीन घराणी आढळून येतातच. ५०-६०च्या दशकातल्या फिल्म संगीतातदेखील कोणी तरी मदनमोहनसारखा मेलडी कंपोज करणारा असतो (किराणा घराणं), तर कोणी ओपी नय्यरसारखा लयीची किक देणारा असतो (आग्रा घराणं), तर कोणी दोहोंचं संतुलन साधणारा सी. रामचंद्र किंवा नौशाद असतो (जयपूर घराणं). जाता जाता सांगावंसं वाटतं, अनेक चांगली चांगली कल्पक मनं musical imaginative minds, ही सिनेसंगीतानं आपल्याकडे खेचून घेतली व त्यामुळे शास्त्रीय संगीताची हानीच झाली.

माझ्यावर एकदा पाच-सहा वर्षांपूर्वी असा एक दुर्धर प्रसंग आला की वय वर्ष दहा ते चौदा या वयोगटाला दोन तासांत शास्त्रीय संगीताचं मर्म सांगून त्याचा आस्वाद कसा घ्यावा हे शिकवायचं - SPICMACAY नं ही सत्रं आयोजित केली होती. तर तेव्हा ‘कजरारे कजरारे’ हे गाणं लोकप्रिय होतं. हे आठ मात्रांच्या केहरवा तालातलं गाणं मी सोळा मात्रांच्या त्रितालात आणून, ‘आधा है चंद्रमा’ हे सहा मात्रांच्या दादरातलं गाणं बारा मात्रांच्या एकतालात आणून आणि त्या मुलांना मुखडा पकडून समेवर येण्याची गंमत समजावून दिली व आवर्तनाच्या उरलेल्या जागेत आपल्या पद्धतीनं बांधणी करण्यास सक्षम केलं. अशी शिक्षणसत्रं मी सामाजिक बांधिलकी म्हणून अनेक ठिकाणी करतो.

आज देशभरात आणि प्रत्येक शाळेत जाऊन प्रत्येक वेळी हे करणं मला शक्य नाही कारण माझी सांगीतिक प्रतिभा आणि तित्चं सांगीतिक विकसन त्याच्या आड येतं. माझ्यावर मी अन्याय करू शकत नाही. मात्र ही गाणं, बंदिश फुलवण्याची गुरुकिल्ली, मूल्यं शिकवणाऱ्या संगीतशिक्षकांची एक

फौज मला निर्माण करता येईल. विशेषतः पालिकांच्या (corporation) शिक्षकांना या कामासाठी हातास धरता येईल. त्या शाळेतल्या शिक्षकांनाही कळेल की आपल्यातही गाणारा आहे. हे त्यांना आवश्यक व्हिटामिन आहे. बरं त्यांना स्वतःला गाणं सुचालला लागलं की ती गोष्ट ते मुलांपर्यंतही संक्रमित करू शकतील.

आपल्या संगीतात गाणं (बंदिश) फुलवणं ही एक स्वतःला मिळालेली सिद्धी आहे. जगभर याचं भान वाढलंय आणि आपल्याकडे मात्र ते पाठ करून रसातळाला नेलंय. आता कोल्हापूरला एका मुलाला विचारलं होतं, 'रसातळाला नेणं म्हणजे काय?' तर तो म्हणाला, 'रसातळाला जाणं म्हणजे मटण वर येणं!' तसं हे पाठांतराच मटण वर आलेलं आहे आणि गाणं रसातळाला गेलेलं आहे. ह्या बाबतीत शासनाला काहीतरी करता येईल असं मला वाटतं.

आताच्या युवा पिढीतील कलाकारांना मार्केटिंग करायचं आणि त्यासाठी स्वतःचे वडील, स्वतःचे आजोबा, स्वतःचं घराणं या सर्वांच्या गुडविलचा फायदा आपल्याला करून घेण्यासाठी वरील सर्वांची नक्कल करून, आठवण करून देणं त्यांना आवश्यक वाटतं. स्वतःची बांधणी, स्वतःची अभिव्यक्ती ते करू इच्छित नाहीत. त्या आनंदापासून ते स्वतःला वंचितच ठेवतात.

एक साधी व्याख्या आहे, की कोणीतरी फार अप्रतिम लिहिलेलं, कोणीतरी फार अप्रतिम संगीतबद्ध केलेलं, कोणीतरी फार अप्रतिम गायलेलं कुणी जसंच्या तसं गाणं म्हणजे सुगम संगीत आणि 'आता पुढच्या आवर्तनात मी काय करू?' ह्या आत्मपिडाकारक अवस्थेची ज्यात परमावधी होते ते शास्त्रीय संगीत. ज्याला या गोष्टीची ओढ आहे त्यानंच याच्या मागे लागावं. नऊ वर्षांच्या मुलाला जी सुंदर आवर्तनं बांधण्याची समस्या असते, जी आज मला आहे, तीच नव्वदाव्या वर्षी रविशंकर यांनाही होती. ती म्हणजे माझी आवर्तनाची शृंखला, त्यातून मला जे सौंदर्य आज जाणवतंय ते माझ्या पद्धतीनं कितपत उलगडता येईल? याबद्दल कलाकार सदैव साशंक, सजग आणि अतृप्त असतो.

तेव्हा तर ह्या शिक्षकांच्या फौजा शिक्षित करण्याकरता शिक्षणक्षेत्रामध्ये शासनानं मदत करावी असं मला वाटतं. कारण त्यांच्याकडे विद्यालयं आहेत, शाळा आहेत. हेच संगीताच्या सामाजिक पर्यावरणात मला अभिप्रेत आहे.

कोणीतरी मला सांगितलं होतं, की 'Edu' हा धातू आहे, ज्याचा

अर्थ to bring out असा आहे. 'Educate' करणं म्हणजे विद्यार्थ्यांत दडलेले सुप्त गुण बाहेर काढणं, त्याच्याकडून पाठ करून घेणं नाही!

आमच्या संगीतात पाऊण तास कोणाचंही गाणं ऐकणं म्हणजे एक चित्रकार पाऊण तास एक चित्र काढत असण्याची प्रोसेस बघत बसणं. ही प्रोसेसच गायकांनी ऐकवायची असते आणि श्रोत्यांनी ऐकायची असते. आता कलाकार तयार चित्रासारखं गाण्याचं प्रोडक्ट ऐकवतात. शिवकुमार शर्मांनी त्यांच्या एलपी मध्ये लोकप्रिय झालेला त्यांचा राग तशाच पद्धतीनं वाजवला की ऐकणारे उच्चभ्रू लोक 'आमच्याकडे रेकॉर्ड आहे तसंच वाजवलं हं! क्या बात है!' असं म्हणतात. आपण हॉटेलमध्ये गेलो तर कधी म्हणतो का की 'आहाहा! बायकोनं काल अशीच इडली केली होती!' मग जायचं कशाला हॉटेलात? तर ही ख्याल फुलवण्याची प्रोसेस पेश करण्याचा सध्याच्या बऱ्याच गायकांचा स्वभावधर्म आढळून येत नाही.

मला एवढंच म्हणायचं आहे, की एखाद्या कलाकाराला आपल्या पद्धतीनं गाणं फुलवायचं असेल तर त्याचा गृहपाठ म्हणजे ज्या ज्या लोकांनी आपल्या पद्धतीनं गाणं फुलवलंय त्यांचा अभ्यास करणं. यासाठी शासनानं जागोजागी archives (ध्वनिसंग्रहालयं) उभारली पाहिजेत.

थोडं स्पष्टीकरण देतो. पारंपरिक कलामूल्य बदलत नाहीत, त्यांचं interpretation व्यक्तिगणीक बदलतं, त्यांची contemporary idiom (तत्कालिक कथनशैली) बदलते. म्हणजे स्पष्ट करतो, की एक लयीची lilt (लालित्यपूर्ण लयक्रीडा) हे पारंपरिक कलामूल्य आहे, लयीची लिल्ट फय्याज खाँ यांनी त्यांच्या पद्धतीनं राबवली. मध्यालय कुमारजींनी त्यांच्या पद्धतीनं खेळवली. भेंडीबाजार घराण्यानं आपल्या पद्धतीनं खेळवली. या गायकांची स्वरवाक्यं पाठ करून घेतली म्हणजे मध्य लय कळली असं होत नाही.

आपल्या संगीताचा आत्मा basically chamber-music चा (घरगुती छोटेखानी बैठकांचा) आहे. Indian Tobacco Company ची sponsorship घेऊन आणि 'cigarette smoking is injurious to health' असा फलक मंचाच्या पार्श्वभूमीवर लावून, गायकाची फुफ्फुसं श्रमाला लावायची, तीसुद्धा जमवलेल्या हजारो लोकांना त्यानं खुश करावं म्हणून! This is all wrong. हा आपल्या संगीताचा आत्मा नाही.

शालेय किंवा विद्यालयीन शिक्षणपद्धतीत जसं over and above

the definite syllabus, there is a recommended literature, तसं संगीत शिक्षणात recommended listening पाहिजे. एक भूप किंवा भीमपलास राग आहे तर तो चार इतर बुजुर्ग लोकांनी कसा गायलाय हे विद्यालयीन पद्धतीत विद्यार्थ्यांना ऐकवलं जावं. मग ते ललित कला केंद्र असो का गांधर्व महाविद्यालय असो. तेव्हा प्रत्येक विद्यालयात संगीताचं अर्काइव्ह असायलाच हवं. त्याबरोबरच त्या अर्काइव्हचा वापर करून घेणारा उदारमतवादी शिक्षकवर्गही तयार करायला हवा. याकरता शासनानं पावलं उचलावीत.

तर हे असं संगीताचं सामाजिक पर्यावरण मी एक गोष्ट सांगून संपवतो. अकबर बादशहा तानसेनचं गाणं ऐकून फार खुश असायचा. एक दिवस बादशहा के दिमाग मे खयाल आया. ते म्हणाले, 'तानसेन, तुम इतना बढीया गाते हो, तो तुम्हारे गुरुजी क्या गाते होंगे? वह मुझे सुनना है. उनको बुलाओ.' तानसेन म्हणाला, 'वे दरबार में नहीं आएंगे. आपको चोरी छुपके जंगल में जा के उन्हें सुनना पड़ेगा.' बादशहा राजी हो जाते हैं. वेषांतर करून जातात. कुठे तरी झाडावर चढतात. गुरुजींची साधना सुरू असते. (साधना वेगळी आणि रियाज वेगळा - 'हम इसी जुते को ही जिंदगी भर पॉलिश करेंगे' म्हणजे रियाज, एकच सवय लावून घेणं म्हणजे रियाज. साधना म्हणजे जसं सुचतं तसा गळा वाकवता येणं.) तर गुरुजींचं गाणं ऐकून बादशाह म्हणाला, 'तुम तो उनके सामने कुछ भी नहीं! ये फरक क्यूं है?' तर तानसेन म्हणाला, 'हुजूर, मैं सच बात बताऊंगा तो आप मेरी गर्दन उडा देंगे!' बादशाह म्हणाले, 'नहीं नहीं ऐसा नहीं होगा.' तेव्हा तो म्हणाला, 'इतना ही फरक है हम दोनों के गाने में की मेरे गुरुजी खुद के लिए गाते हैं और मैं आपको खुश करने के लिये गाता हूं!'

एकच भारतवाक्य - आवर्तनं बांधत राहण्याचा हा खेळ केवळ आपल्या संगीतातच एकट्यानं खेळता येतो हा आपल्याला आपल्या परंपरेतून मिळालेला अलौकिक वारसा आहे. व्यक्ती आणि समाजजीवन समृद्ध करणारा. हा जपण्यासाठी शासनाकडून अपेक्षा नाही करायच्या तर कोणाकडून?

(यशवंतराव चव्हाण यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान

आयोजित समारंभातील भाषण)

सत्यशील देशपांडे

'छंदोवती', ६८ मित्रमंडळ कॉलोनी, पुणे ४११००९
+९१-९८२०३ २२४५२ | www.satyasheel.com

दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्र सांस्कृतिक क्षेत्रातलं मानाचं पान

दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्राची स्थापना १९५३ साली दादर-माटुंगा सोशल क्लब या नांवाने संस्थेचे संस्थापक डॉ. एस. जी. जोशी, छोटुभाई गोखले व अन्य संगीतप्रेमी सहकाऱ्यांच्या मदतीने मध्यमवर्गीय संगीतप्रेमींसाठी दर महिन्याला दर्जेदार शास्त्रीय संगीताचा कार्यक्रम सादर करण्याच्या हेतून केली. ही संस्था राज्य धर्मादाय आयुक्तांकडे व सहकार संस्थांमध्ये नोंदणीकृत आहे. सध्या श्री. एन.एन. श्रीखंडे संस्थेचे अध्यक्ष असून श्री. सुरेश खरे हे कार्याध्यक्ष आहेत. सदस्यांची संख्या आठशेच्या घरात आहे. शास्त्रीय संगीताची अभिवृद्धी हे संस्थेचं उद्दिष्ट आहे. अवघड परिस्थितीतून मार्ग काढून, कार्याची व्याप्ती वाढवत संस्थेनं आज मुंबईच्या सांस्कृतिक जीवनात मानाचं स्थान प्राप्त केलं आहे. ही संस्थेसाठी अतिशय अभिमानाची गोष्ट आहे. संस्था स्थापन झाली त्यावर्षी आणि तिच्या रजतजयंतीच्या वर्षी मुंबई न्यायालयाचे सरन्यायाधीश श्री. एम.सी. छागला उपस्थित होते व त्यांनी संस्थेच्या कार्याची मुक्त कंठाने स्तुती केली होती.

संस्थेमध्ये आजपर्यंत केसरबाई केरकर, भीमसेन जोशी, हिराबाई बडोदेकर, मल्लिकार्जुन मन्सूर, सिद्धेश्वरीदेवी, कुमारगंधर्व, किशोरी आमोणकर, शिवकुमार

श्रीराम लागू (वसंतोत्सव)

भालचंद्र पेंढारकर आणि
जयमाला शिलेदार (स्वयंमय आदरांजली)

प्रभा अत्रे

शुभा मुद्गल

किशोरी आमोणकर

एन्. राजम

लिमका बुक रेकॉर्ड

सुवर्ण महोत्सवी कार्यक्रम

दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्रातील कार्यक्रमांची क्षणचित्रे

शर्मा, एन. राजन आणि डॉ. वसंतराव देशपांडे यांसारख्या अनेक आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या दिग्गज कलाकारांनी कार्यक्रम सादर केले आहेत. १ ऑक्टोबरचा आंतरराष्ट्रीय संगीतदिनानिमित्तचा विशेष कार्यक्रम आणि नोव्हेंबर महिन्यातील संस्थेच्या वर्धापनदिनानिमित्त संगीत महोत्सव साजरे केले जातात.

साधारणतः १९७० नंतर झालेल्या या मैफिलींच्या ध्वनिफितींचं संस्थेनं काळजीपूर्वक जतन केलं आहे. सुरुवातीला संस्थेचे कार्यक्रम छबिलदास मुलींची शाळा, दादर इथे होत असत. १९८० साली आणि २००४ साली संस्थेची माहीम येथील स्वतःची वास्तू दोन टप्प्यांत तयार झाल्यानंतर संस्थेचं कार्यक्षेत्र वाढत गेलं. विविध उपक्रम सुरू करण्यात आले. उदाहरणार्थ, उदयोन्मुख कलाकारांना तीन युवा महोत्सवांद्वारे व्यासपीठ उपलब्ध करून देणं, तबला, पेटी, शास्त्रीय संगीत, नाट्यसंगीत, सुगम संगीत आणि नृत्य यांचे शैक्षणिक वर्ग चालवणं; शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, तबला, पेटी आणि नृत्य यांच्या विविध स्पर्धा आयोजित करणं. शास्त्रीय संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गुरूशिष्य परंपरेअंतर्गत शिष्यवृत्त्या देऊन त्यांचा वर्षातून एक कार्यक्रम आयोजित केला जातो.

पाठोपाठ संस्थेमध्ये शास्त्रीय संगीताव्यतिरिक्त दर्जेदार सांस्कृतिक कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. मराठी साहित्य क्षेत्रात प्रथमच दिग्गज साहित्यिकांचा कृतज्ञतासोहळा यांच्या हयातीत साजरा करण्याचा उपक्रम सुरू करण्याचा बहुमान संस्थेकडे जातो. या उपक्रमात पु.ल. देशपांडे, वसंतराव कानेटकर, गंगाधर गाडगीळ, शं.ना. नवरे, रत्नाकर मतकरी, मंगेश पाडगावकर यांच्या साहित्यावर महोत्सव करण्यात आले. तसंच लेखिका संमेलन आणि कथा, विनोदी साहित्य, आत्मचरित्र, गूढ, रहस्यकथा, प्रवासवर्णनं, ग्रामीण साहित्य या साहित्य प्रकारांवर स्वतंत्र साहित्य संमेलनं संस्थेनं आयोजित केली. अध्यात्मरंग, संगीत-नाट्य महोत्सव, चित्रपट महोत्सव आणि काही प्रासंगिक कार्यक्रम असे विविधरंगी अभिजात कार्यक्रम सातत्यानं सादर केले जातात.

संस्थेतर्फे गेली ३७ वर्षे आंतरमहाविद्यालयीन सुगम संगीत स्पर्धा आयोजित करण्यात येत आहे. महाराष्ट्रातील दहा शहरांमध्ये या स्पर्धा घेण्यात येतात. या उपक्रमासाठी २०१४ साली लिमका बुक ऑफ रेकॉर्ड्सतर्फे नोंद करून मानपत्र देण्यात आलं, या स्पर्धेतील बरेच यशस्वी कलाकार आज संगीताच्या क्षेत्रात नावारूपाला येत आहेत. दरवर्षी यशस्वी स्पर्धकांचे सुगम

संगीत आणि नाट्यसंगीत यांचे कार्यक्रम सादर केले जातात.

संगीत, नाटक, साहित्य अशा विविध क्षेत्रांत कर्तृत्व गाजवणाऱ्या कलाकारांना पुरस्कार प्रदान करण्यात येतात. त्यात महत्त्वाचे म्हणजे, बुजुर्ग कलावंत आणि संगीतशिक्षक यांना देण्यात येणारा जीवनगौरव पुरस्कार आणि उदयोन्मुख शास्त्रीय संगीत कलाकाराला देण्यात येणारा कै. गानसरस्वती किशोरी आमोणकर पुरस्कार.

मार्च २०२० पासून कोरोना महामारीच्या कारणाने संस्थेच्या सभागृहात कुठलाही कार्यक्रम सादर करण्यावर बंदी असल्यामुळे संस्थेच्या सभासदांना संस्थेच्या यूट्यूब चॅनेलवरून संस्थेच्या संग्रहातील जतन केलेल्या जुन्या गाजलेल्या मैफिली सादर करण्यात येत आहेत. सध्याच्या संत्रस्त परिस्थितीत संस्थेच्या दृष्टीनं हा आशेचा किरण आहे.

सांस्कृतिक क्षेत्रात तरुणाईनं रस घ्यावा आणि तिचा सक्रिय सहभाग असावा या दृष्टीनं संस्थेनं अनेक आकर्षक योजना आखल्या आहेत.

प्रकाशन- ग्रंथाली

१०१, १/बी विंग 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप. सोसायटी,

टायकलवाडी, स्टार सिटीसमोर, मनोरमा नगरकर मार्ग, माटुंगा (प.), मुंबई ४०००१६

दूरध्वनी : (०२२) २४२१६०५०

granthaliruchee@gmail.com

मुद्रण - इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स,

इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, ४२, जी. डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई ४०० ०३१

विनामूल्य वितरणासाठी